

שיטת הרמב"ם בלא תעמוד על דם רעך ובדין

רודף

אורי זילברנגל

- א. פתיחה
- ב. לא תעמוד על דם רעך
 1. פסוקי התורה
 2. סוגיית הגמרא ושיטות הראשונים
 - ג. דין רודף
 1. עיון במקור דין רודף
 2. "מצילין אותו" – את מי?
 - ד. שיטת הרמב"ם
 1. "לא תעמוד על דם רעך להבנת הרמב"ם
 2. שיטת הרמב"ם בדין רודף
 3. מקרה בוחן – שיטת הרמב"ם במעשה זמרי ופנחס
 - ה. סיכום

א. פתיחה

בפרק שמיני במסכת סנהדרין, פרק בן סורר ומורה, נידונות מספר סוגיות המשליכות על יסודות הקשורים ביחסים הפנימיים בין אנשים בחברה הישראלית, ובחיבור בין איש לרעהו במציאות החיים. סוגיות אלו כוללות את המצווה "לא תעמוד על דם רעך" על פרטיה, ואת דין הרודף אחר חברו להורגו, שמצילים אותו כנפשו (להלן 'רודף'). מצוות אלו עוסקות בנושא האנושי הראשוני והבסיסי – החיים. במאמר זה נעסוק בהבנת תפיסתו של הרמב"ם בסוגיות אלו, אשר יש בהן הבנה מיוחדת על החיים בחברה שלנו בין אדם לחברו.

נציג תחילה את הסוגיות והעולה מהן, ומשם נגיע לעסוק בשיטתו של הרמב"ם ובהבנתו העקרונית בשתי הסוגיות.

ב. לא תעמוד על דם רעך

ב.1. פסוקי התורה

לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול בצדק תשפט עמיתך. לא תלך רכיל בעמיק לא תעמד על דם רעך אני ה'. לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא. לא תקם ולא תטר את בני עמך ואהבת לרעך כמוך אני ה'.

(ויקרא יט, טו-יח)

פסוקים אלה הם חלק מפרשייה ארוכה, שבה כל צמד פסוקים מסתיים במילים "אני ה'". נראה מהפסוקים שכל צמד פסוקים בפרשייה זו עוסק בנושא מסוים. נציע כי הנושא בצמד הפסוקים טו-טז, הוא התנהלות תקינה של מערכת המשפט. אם כן, בפסוק טז התורה מצווה אותנו לא רק להתנהל נכון בבית הדין, אלא גם ב'משפט החברתי', כלומר בצורה שבה אנו מסתכלים האחד על חברו. בסמיכות לפסוק שמדבר על התנהלות מערכת המשפט, מצווה אותנו התורה שני ציווים הקשורים ל'משפט החברתי': "לא תלך רכיל בעמך" – שהעושה כך גורם מעין 'משפט שדה' שבו אנשים שופטים אחר על התנהגותו. וכן "לא תעמוד על דם רעך" (להלן – לא תעמוד) שהוא הצלת אדם מחוץ לבית דין, ואף בבית הדין יש ביטוי לציווי זה – החובה להעיד למי שיש לו עדות¹. בצמד הפסוקים שלאחריו, עוסקת התורה בציווים נוספים, הקשורים להתנהלות בין אדם לחברו, ואת הציווים הללו התורה חותמת בצו "ואהבת לרעך כמוך".

מה ההקשר בין הדברים? נראה שלא סתם התורה הביאה את המילה "רעך" בסוף שני הציווים: יש כאן אמירה שעל האדם להיות במחשבה תמידית איך לא לעמוד מנגד כאשר האחר בצרה, ומה ניתן לעשות בשבילו עוד. חברה תקינה מתנהלת באופן שבו האחד דואג לצרכיו של השני, ונמצא איתו כפי שהוא רוצה שיהיו איתו בכל עת ובכל שנייה.

יוצא כי "לא תעמוד על דם רעך" משמש כתאום מבחינה זו ל"ואהבת לרעך כמוך", כשני צידי המטבע. הצורה שבה אדם צריך להתייחס לסוכבים אותו מתבטאת בשני הציווים הללו: לא תעמוד על דם רעך כאיסור על הפסיביות מצד אחד, והחיוב האקטיבי – "ואהבת לרעך כמוך" – מהצד השני.

כעת ננסה לראות כיצד למדו פרשני התורה במקום את הציווים הללו:

1. ראה ספר המצוות לרמב"ם עשה קעח; לא תעשה רצו. בהמשך המאמר (1.ד) עניין זה יידון ביתר הרחבה.

רש"י (ד"ה לא תעמוד על דם רעך) הביא את המקרים המדוברים בסוגיית הגמרא, והסביר שלא תעמוד על דם רעך משמעותו שאדם מצווה להציל את חברו כאשר הוא בצרה. הרשב"ם (ד"ה לא תעמוד) המשיך בדרך זו, ואף מצא לנכון לקשר בין לאו זה לבין דין רודף. לפיו, כאשר אדם רואה את חברו שרוי בסכנה, הוא מחויב להציל אותו, אפילו במחיר של הריגת אדם הרודף.

האבן עזרא (ד"ה לא תלך רכיל) והחזקוני (ד"ה לא תעמוד) קשרו בין "לא תלך רכיל בעמך" ל"לא תעמוד על דם רעך" לגבי לשון הרע. אדם שמלשין ומדבר רעה על חברו – כאילו רצחו. הגדיל לעשות החזקוני שכתב שאנשים רבים נהרגים בגלל המלשינות. נראה שהחזקוני הלך בכיוון דומה גם בפירושו לפסוק "ואהבת לרעך כמוך":

אינו אומר "ואהבת רעך כמוך" דאי אפשר לעשות כן אלא "ואהבת לרעך" פירוש ואהבת לעשות לו טובה, כמו שאתה אוהב שיעשה הוא לך דעלך לא סני לחברך לא תעביד.

(חזקוני ויקרא יט, יח ד"ה לרעך כמוך)

נראה לדייק מדבריו הסבר דומה למה שהסביר בלאו 'לא תעמוד': כפי שאתה היית רוצה שידאגו לך – כך גם תדאג לחבריך.

הרש"ר הירש (ד"ה לא תעמוד) נקט בלשון המבליטה את הבעייתיות בדיבור על האחר. המרכל על חברו, בהכרח מסכן את שלום חברו. בדיוק כפי שאדם שרואה את חברו טובע בנהר ולא עוזר לו, ובדיוק כפי שאם אדם יודע עדות לחברו ולא מעיד כדי להצילו מענישה². בהמשך (ד"ה לא תקום ולא תטור) הרש"ר הירש מסביר את הרעיון העומד מאחורי הלאו "לא תקום ולא תטור", ונראה מדבריו שיש כאן יסוד שנקשר בלאו של "לא תעמוד".

מצוות "ואהבת לרעך כמוך" איננה מצווה הקשורה לתכונות האחר שצריך לאהוב, אלא היא מצווה שנקבעה בעקבות הייעוד שקבע ה' לישראל להיות רעים זה לזה, ולכן תפקידן של מצוות רבות הוא להיטיב איש עם רעהו. כדי לקיים את המטרה הזו, ה' מצווה אותנו לא לחיות ברגשות של נקם וכעס כלפי האחר, אלא לחיות אחד כלפי השני ברגשות המלאים באהבה וחמלה כלפי השני. לכן, לא סתם נקטה התורה "לא תקום ולא תטור את בני עמך" – ברגע שאדם יבין שאין לאפשר נקמה ונטירת טינה בין אחים – יעברו מליבו רגשות השנאה.

2. דוגמות אלו הן חלק מהדוגמות של הרמב"ם ל'לא תעמוד' בספר המצוות (לא תעשה רצו).

נראה שעולה מכאן אמירה המבליטה את שהראינו מקודם – אופיים של שני הציוויים הללו הוא אחד – הדאגה וההדדיות לאחר היא מוטיב ברור בקיומה של חברה יהודית ההולכת לאור דבר ה'. לא סתם מסתיימים שני הציוויים הללו במילים "אני ה'". ה' הוא שנתן לנו את היכולת להיות כאן, בשביל ולמען כל אחד, ולכן חלה עלינו החובה לדאוג ולהיות האחד עם רעהו, כדי לקיים כאן חברה תקינה ומוסרית.

ב.2. סוגיית הגמרא ושיטות הראשונים

גופא: מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גורתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר "לא תעמד על דם רעך". והא מהבא נפקא? מהתם נפקא: אבדת גופו מניין? תלמוד לומר "והשבתו לו"! אי מהתם הוה אמינא: הני מילי – בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי – אימא לא, קא משמע לן.

(סנהדרין עג, א)

הגמרא מבררת מה המקור לחובה על איש להציל את חברו, ומביאה שהמקור הוא "לא תעמוד על דם רעך". לאחר מכן מציעה הגמרא אפשרות אחרת, והיא ללמוד מהציווי "והשבתו לו" (דברים כב, ב) העוסק במצוות השבת אבדה. היא דוחה את הלימוד משם, משום שהציווי שם הוא ציווי פיזי ולא ציווי ממוני. אשר על כן, למסקנת הסוגייה לומדים מ"לא תעמוד על דם רעך".

רבותינו הראשונים ניסו לבוא ולהגדיר את היקף החיוב. המאירי (ר"ה מי שראה) מביא שכדי להציל את חברו האדם צריך אפילו לשכור פועלים שיכולים לעזור בהצלה ("אגורי מיגר" בגמרא), אפילו אם אין לאדם במה לפרוע את חובו. המאירי מרחיב את החיוב למקרים נוספים, שכבר הזכרנו לעיל בלימוד הפסוקים (ב.1), הנלמדים מ'לא תעמוד', כמו החובה להזהיר אדם שהגויים חושבים עליו רעה, והחובה להעיד עדות לחברו אם יכול להעיד.

הרא"ש (סנהדרין ט, ב) והחוות יאיר (קמו) חלקו על דעת המאירי, והבינו שהתורה חייבה לטרוח עבור הצלת החבר. לכן, אם אין לחבר כסף להחזיר על הצלה – אינו מחויב לשכור פועלים.

השל"ה הרחיב את האיסור אף להצלת הנפש:

ואם נתחייבנו בהצלת הגוף כל שכן בהצלת הנפש, שאם יראנו עובר עבירה שמאבד עולמו יצילהו. ואמר 'לא תעמד' שלא יתעכב.

(של"ה פרשת קדושים, ס)

חיוב "לא תעמוד על דם רעך", על פי דברי השל"ה, מתקיים לא רק בהצלה פיזית ממוות, כמו במקרה של "חברו טובע בנהר", אלא גם כאשר אדם עובר עברה – אדם צריך להציל את חברו ממנה, כמו הצלת נפש מישראל, שלא תאבד נפש יהודית מהעם.

ג. דין רודף

ג.1. עיון במקור דין רודף³

כדי להבין את דין רודף, נידרש לעסוק במספר חלקים בגמרא בפרק בן סורר ומורה:

1. קטן הרודף: "אמר רב הונא" עד "מחתרתו זו היא התראתו" (עב, ב);
2. מקור דין רודף: המשנה "ואלו הן שמצילין" עד "בכל דבר שיכול להושיע" בגמרא (עג, א);
3. הגדרת הנחשב רודף: "תנו רבנן" עד "כתב נמי נערה" (עג, א-ב);
4. נרדף המתנגד להצלתו: "רבי יהודה" עד "אפיגמא זוטא לא קפיד רחמנא" (עג, ב);
5. דין רודף בחייבי כריתות: "חטא אלו חייבי כריתות" עד "ודברי הכל" (עג, ב - עד, א);
6. הצלה באיברים: "אביי אמר" עד "אין לך כל אדם שמציל את חברו מיד הרודף" (עד, א).

סוגיית היסוד הבסיסית היא למעשה הסוגייה השנייה, המקור בתורה לדין רודף. המשנה אומרת שאדם שרודפים אחריו להורגו, אחר זכר ואחר נערה מאורסה – מצילים אותם בנפשם. הגמרא מחפשת את המקור לדין זה, ומגיעה למסקנה כי הדבר נלמד מפרשת נערה מאורסה:

ואלא ניתן להצילו בנפשו מנלן? אתיא בקל וחומר מנערה המאורסה, מה נערה המאורסה, שלא בא אלא לפוגמה – אמרה תורה ניתן להצילה בנפשו, רודף אחר חברו להרגו – על אחת כמה וכמה. וכי עונשין מן הדין? דבי רבי תנא: הקישא הוא, "כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש" (דברים כב, כו), וכי מה למדנו מרוצח? מעתה, הרי זה בא ללמד ונמצא למד, מקיש רוצח לנערה המאורסה: מה נערה המאורסה ניתן להצילה בנפשו – אף רוצח ניתן להצילו בנפשו. ונערה מאורסה גופה מנלן? כדתנא דבי רבי ישמעאל. דתנא דבי רבי ישמעאל: "ואין מושיע לה" (שם כז), הא יש מושיע לה – בכל דבר שיכול להושיע.

תנו רבנן: אחד הרודף אחר חברו להרגו, ואחר הזכר, ואחר נערה המאורסה, ואחר חייבי מיתות בית דין, ואחר חייבי כריתות – מצילין אותן בנפשו.

(סנהדרין עג, א)

כפתיחה והסבר לדברים, נעיין כעת בפסוקי התורה בעניין נערה המאורסה:

3. בתוך סוגיית רודף ישנן גם הסוגיות 'קם ליה בדרכה מיניה' ודין רודף בעריות שבהן לא נעסוק כעת. סוגיית מעשה זמרי ("בוכל ארמית קנאים פוגעים בו") מופיעה גם היא שם, ונעסוק בה בהמשך המאמר.

ואם בשדה ימצא האיש את הנער המארשה והחזיק בה האיש ושכב עמה ומת האיש אשר שכב עמה לבדו. ולנערה (ולנער) לא תעשה דבר אין לנער חטא מות כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה. כי בשדה מצאה צעקה הנער המארשה ואין מושיע לה.

(דברים כב, כה-כז)

התורה עוסקת במהלך פרשת כי תצא במספר דינים, אחד מהם הוא דיני נערה המאורסה. בתוך דינים אלה מובא מקרה שבו איש מוצא את הנערה בשדה ואונס אותה שם. דינו של האיש הוא מוות, אך על הנערה לא מטילה התורה שום עונש. והסיבה שניתנת לכך היא משום שאונס דומה לרציחה – כמו שאדם 'קם' על חברו והורגו ואין הנרצח אשם בכלום, כך גם הנערה איננה אשמה במתרחש, משום שהדבר נכפה עליה⁴.

הגמרא מסבירה שהתורה למעשה מקישה מדין נערה המאורסה לדין הרוצח – כשם שנערה המאורסה ניתן להצילה בנפשו של הבא עליה – כך גם ניתן להציל את הנרצח באמצעות הריגת הרוצח. למסקנת הסוגייה, הגמרא לומדת את חיוב הריגת הרוצח אחר נערה מאורסה עצמה מהמילים "ואין מושיע לה", הרי שאם יש לה מושיע – צריך להצילה בכל דרך שיוכל.

בהמשך, כמעין 'פסק הלכה', מביאה הגמרא ברייתא שאומרת שהרוצח אחר נערה המאורסה הוא חלק מהמקרים שבהם הדין הוא "מצילין אותן בנפשו". זהו בעצם המקור לדין רודף.

ג. "מצילין אותו" – את מי?

בסוגיית הגמרא (עג, א) מובא הביטוי "ניתן להצילו בנפשו". בפרשנות ביטוי זה קיים מתח מסוימת בין אפשרויות מנוגדות, משום שלא מובן במפורש האם הכוונה היא להציל את הרוצח מן העברה או את הנרדף ממיתה.

לכאורה, נראה שצריך לומר שמדובר בהצלת הרוצח מביצוע המעשה המתוכנן, כמו דוגמות נוספות המופיעות במשנה כהצלת אדם הרוצח אחר חילול שבת או עבודה זרה.

4. נציין שהתורה מדגישה שדינה שונה ממקרה המופיע בצמד הפסוקים שלפני כן (כג-כד) העוסק בנערה מאורסה שיכולה להציל עצמה. בשונה מהמקרה של נערה המאורסה בשדה, שאיננה אשמה, בעיר התורה מאשימה את הנערה על כך שלא צעקה, משום שהמעשה נעשה במקום שהכול יכולים באופן מסוים לדעת על ביצוע המעשה. לפיכך היא נענשת על כך שלא עשתה דבר כדי למנוע את המעשה.

לעומת זאת, קיים צד הפוך שלפיו דווקא מדובר בהצלת הנרדף מיד הרודף, כמו לדוגמה הצלת אדם שרודפים אחריו להורגו.

במתיחות זו הרגישו הראשונים בסוגייה⁵:

רש"י (שם ד"ה ואלו; ד"ה בנפשו) סובר שמדובר בהצלת הרודף מביצוע המעשה, שהרי כתב בלשונו "מצילין אותן – מן העבירה", מצילים את הרודף ממה שרצה לעשות. התוספות (שם ד"ה להצילו) מתלבטים בדבר, ומעלים כאפשרות כיוון דומה, שלפיו באמצעות הריגת הרודף – מצילים את הרודף עצמו מביצוע מעשה הריגה.

כעת נעסוק באפשרות הנוספת, והיא שפירוש הביטוי הוא הצלת הנרדף מיד הרודף: התוספות (שם ד"ה להצילו) הבינו בראשית דבריהם שמשמעות הלשון היא להציל את הנרדף באמצעות הריגת הרודף. אך, הם דחו זאת משום הדימוי במשנה לרודף אחר עבודה זרה, וכתבו שמשמעות הביטוי היא הצלת הרודף מביצוע המעשה. נראה להציע שדווקא מהטיעון של התוספות לטובת השיטה שהכוונה ב"מצילין אותן" היא הצלת הרודף, אפשר ללמוד שמדובר בהצלת הנרדף. זאת משום שברגע שבו בא אדם שלישי והורג את הרודף – אין הוא רק מציל את הרודף מביצוע מעשה הרצח, אלא גם מציל את הנרדף ממוות.

היד רמ"ה (שם ד"ה ואלו) כתב בדומה לזה, שהמוקד הוא הצלת הנרדף מיד הרודף, ולכן כאשר אדם הורג את הרודף הוא מציל את הנרדף. היד רמ"ה מביא הוכחה לשיטתו באמצעות לימוד מנערה המאורסה לרוצח: כמו שבנערה המאורסה הגמרא כותבת שניתן להצילה בנפש הרודף, כלומר באמצעות הריגת הרודף, אף במקרה של רוצח ניתן להציל את הנרצח באמצעות הריגת הרוצח.

ד. שיטת הרמב"ם

נעיין בשיטת הרמב"ם בשתי הסוגיות, במטרה להראות כי הרמב"ם יצר קו כללי בשתי הסוגיות, ונבחין באמירה העולה מפסקיו במהלך הסוגיות.

ד.1. "לא תעמוד על דם רעך" להבנת הרמב"ם

והמצוה הרצ"ה היא שהזהירנו מהתרשל בהצלת נפש אחד מישראל כשנראהו בסכנת המוות או ההפסד ויהיה לנו יכולת להצילו. כמו שיהיה טובע במים ואנחנו נדע לשחות ונוכל להצילו. או יהיה גוי משתדל להרגו ואנחנו נוכל לבטל מחשבתו או לדחות ממנו נזקו. ובאה האזהרה מהמנע להצילו באמרו יתעלה (קדושים יט) "לא תעמוד על דם רעך". וכבר אמרו שמי שיכבוש עדות תכללהו גם

5. מכיוון שעיקר המאמר הוא לעסוק בשיטת הרמב"ם, נעסוק בקצרה בשיטות הראשונים ויש בהחלט מקום להרחיב בדבריהם.

כן זאת האזהרה כי הוא רואה ממון חברו אובד והוא יכול להחזירו אליו באמרו האמת, וכבר בא בזה העניין גם כן (ויקרא ה, א; הובא במצוות עשה קעח) "אם לא יגיד ונשא עונו". ולשון ספרא [...] ומניין לרודף אחר חברו להרגו שאתה חייב להצילו בנפשו? תלמוד לומר "לא תעמוד על דם רעך".

(ספר המצוות לא תעשה רצז)

הרמב"ם מונה בספר המצוות את הלאו "לא תעמוד על דם רעך", ומביא את הדוגמות שאותן הביא גם במשנה תורה (רוצח ושמירת נפש א, יד). הרמב"ם מוסיף בספר המצוות חידוש, שהמקרה של אדם שיודע עדות לחברו ואינו מעיד לו נכלל בלאו 'לא תעמוד', בנוסף ללאו "אם לא יגיד ונשא עונו" (ויקרא ה, א). בסיום דבריו בספר המצוות, מצטט הרמב"ם את הספרא המצוטט בשלב בהוה אמינא בגמרא (סנהדרין עג, א), שחיוב הצלת הנרדף מיד הרודף נלמד מ"לא תעמוד על דם רעך".

מה הסיבה להוספה של דין "היודע עדות לחברו"? כדי לענות על השאלה הזו, נצא לעיון בשיטת הרמב"ם בחובה להעיד עדות, ומתוכה נבין מהי שיטתו הכללית של הרמב"ם בלאו זה:

והמצוה הקע"ח היא שצונו להעיד בבית דין בכל מה שנדעהו. בין שיהיה בו מיתת מי שהעדות עליו או הצלתו, הפסד ממונו או הרוחתו, אנחנו חייבים להעיד זה כלו ולהודיע הדינין מה שראינו או שמענו.

(ספר המצוות עשה קעח)

העד מצווה להעיד בבית דין בכל עדות שידע, בין בעדות שיחייב בה חברו בין בעדות שיזכהו בה, והוא שיתבענו להעיד בדיני ממונות, שנאמר "והוא עד או ראה או ידע אם לא יגיד ונשא עונו".

(רמב"ם עדות א, א)

מלשון הרמב"ם נראה לדייק בכירור שהחיוב להעיד עדות נקשר בקשר ישיר בלאו לא תעמוד. זאת משום שאדם שבא להעיד עדות עושה זאת למען חברו, כדי לעזור לחברו בדין, וזו המטרה של החיוב להעיד.

נראה לומר כאן דבר עמוק אף יותר – התורה רצתה לחנך את האדם למחויבות כלפי החבר, ולכן הגדירה מציאות הלכתית, שלפיה אם אדם אינו מציל או אינו דואג לחברו בשעה שצריך לו, הוא עובר על לאו מפורש מהתורה. בשעה שהחבר צריך את עזרת רעהו בדין, ורעהו לא שועה לו ומתעלם – התורה החמירה והוסיפה ענישה: "אם לא יגיד – ונשא עונו".

ייתכן מכאן להבין מה הרעיון שטמון לפי הרמב"ם בלאו לא תעמוד על דם רעך. ניתן להציע שלא סתם השתמשה התורה במילה "דם". מילה זו מראה שאדם שאינו מציל את חברו, שלא דואג לו – יכול לגרום אף למותו של החבר בבית הדין. בכך שלא יציל אותו מעונש על ידי עדותו – ממילא מחויב בזה ונושא בעוון. בזכות ההסבר הזה נבין כעת יותר את הצורה שבה למד הרמב"ם את הפרשייה הזו בתורה:

לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול בצדק תשפט עמיתך. לא תלך רכיל בעמיתך לא תעמד על דם רעך אני ה'. לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא. לא תקם ולא תטר את בני עמך ואהבת לרעך כמוך אני ה'.

(ויקרא יט, טו-יח)

גם הרמב"ם, בדומה לרברי החזקוני על פסוקי התורה שהצגנו בתחילת המאמר (פרק ב.1), הבין ששני הציוויים, 'לא תעמוד ו'ואהבת', הם למעשה שני צדדים של אותו מטבע. לכן הרמב"ם ניתק בין שני הציוויים הללו, אך התנסח בלשון המבליטה עניין זה בשני הציוויים:

והמצוה הר"ו היא שצונו לאהוב קצתנו את קצתנו כמו שנאהב עצמנו, ושתהיה חמלתי ואהבתי לאחי כחמלתי ואהבתי לעצמי, בממונו ובגופו. וכל מה שיהיה ברשותו או ירצה אותו, וכל מה שארצה לעצמי ארצה לו כמוהו, וכל מה שאשנא לעצמי או למי שידבק בי אשנא לו כמוהו. והוא אמרו יתעלה "ואהבת לרעך כמוך".

(ספר המצוות עשה רו)

אופי הציווי הוא שהאדם צריך לנהוג בסביבתו כפי שהיה רוצה שינהגו בו. הרמב"ם כותב שהפירוש של "ואהבת לרעך כמוך" הוא כפשטו – שתהיה אהבתך לאחיך כפי שאתה אוהב את עצמך, כפי שאתה רוצה שיכבדו אותך, תכבד גם אחרים. אופי דומה יש לציווי "לא תעמוד על דם רעך", כפי שעמדנו עליו, שמטרתו היחלצות לעזרת האחר. לכן, כאשר הרמב"ם מונה את הלאו בספר המצוות, הוא כותב "שהזהירנו מהתרשל"⁶. כלומר, חוסר עזרה לאחר וחוסר דאגה לאחר בעת צרה – נחשבים התרשלות! כאשר אדם הולך לדוגמה על שפת הנהר ורואה את חברו טובע, והוא יכול להצילו מטביעה ואינו מציל – אין הוא

6. הרב קאפח תרגם "מלהמנע", וכתב שם בהערה: "נכול" [המילה בערבית שתרגם ל'להמנע', א"ז] איננה סתם המנעות, אלא המנעות שיש בה מעשה בלתי הוגן, מעשה שבני אדם סולדים ממנו ואף מתעבים אותו. תרגמתי כן כי לא מצאתי מילה מתאימה" (הערה 43 על מצוות לא תעשה רצו, מהדורת הרב קאפח עמוד שיט).

רק עומד מהצד, אלא בעצם הוא מעין מבצע פעולה אקטיבית של מעילה במחויבות שלו כלפי האחר, המוגדרת כ'מעשה התרשלות'.

זהו גם אופיים של הציוויים שנשמכו לשתי המצוות הללו לפי הרמב"ם (ספר המצוות לא תעשה שא; שד; שה). בהצגת "לא תלך רכיל בעמך", הרמב"ם מצטט את לשון הספרא, שאל לאדם להיות קשה לזה ורך לזה, ועליו להתנהג לכול בצורה שווה, כפי שהיה רוצה שינהגו בו. עיקרון זה מתאים בדיוק לרעיון של הלאו "לא תעמוד על דם רעך". כך גם בשני הלאוים "לא תקום ולא תטור את בני עמך", חל איסור על האדם לעשות מעשים רעים לאחר – משום שבוודאי הוא לא היה רוצה שיעשו לו כאדם פרטי מעשים כאלה.

כעת יובנו דברי הרמב"ם במהות לאו "לא תעמוד על דם רעך". אדם שאינו עוזר לחברו, שאינו דואג, שאינו מסתכל בצרת האחר בשעה שקשה לו – נחשב מתרשל. לכן, כלל בלאו זה הרמב"ם גם את החיוב להגיד עדות לחברו, כדי לחזק עיקרון זה של המחויבות והרצון לעזרה לאחר (גם בשעה שהוא עומד למשפט).

ד. 2. שיטת הרמב"ם בדין רודף

למעשה, כדי לנתח היטב את שיטת הרמב"ם בסוגייה זו ולנסות להעלות מכאן את מהות הדין, נעסוק קודם כל בצורה שבה הבין הרמב"ם את הלאו שממנו נלמד דין רודף.

בפרשת כי תצא מובא מקרה שבו אשת האחד מצילה את אישה מיד מכהו, באמצעות החזקה "במבשיו" של המכה, והתורה מחייבת את האישה לשלם למתבייש:

כי ינצו אנשים יחדו איש ואחיו וקרבה אשת האחד להציל את אישה מיד מכהו ושלחה ידה והחזיקה במבשיו. וקצתה את כפה לא תחוס עינך.

(דברים כה, יא-יב)

הרמב"ם (חובל ומזיק א, ט) הביא את הציווי "וקצותה את כפה" כדי ללמוד ממנו תשלום על בושת, כפי שמובא במשנה (בבא קמא ח, א) שהחובל בחברו חייב לשלם לו חמישה דברים – נזק, צער, ריפוי, שבת ובושת. אך בהלכות רוצח ושמירת נפש, בחר הרמב"ם במהלך שונה מעט:

(ה) רוצח שהרג בזדון, אין ממיתין אותו העדים ולא הרואים אותו עד שיבוא לבית דין וידינוהו למיתה, שנאמר "ולא ימות הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט" (במדבר לה, יב). והוא הדין לכל מחויבי מיתת בית דין שעברו ועשו, שאין ממיתין אותן עד שייגמר דינם בבית דין.

(ו) במה דברים אמורים? בשעמד ועשה העוון שחייב עליו מיתת בית דין, אבל הרודף אחר חברו להרגו, ואפילו היה הרודף קטן, הרי כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף, ואפילו בנפשו של רודף.

(ז) כיצד? הוזהירוהו והרי הוא רודף אחריו, אף על פי שלא קיבל עליו התראה, כיון שעדיין הוא רודף, הרי זה נהרג. ואם יכולים להצילו באבר מאיברי הרודף, כגון שיכו אותו בחץ או באבן או בסייף ויקטעו את ידו, או ישברו את רגלו, או יסמו את עינו, עושין. ואם אינן יכולין לכונן ולא להצילו אלא אם כן הרגוהו לרודף, הרי אלו הורגין אותו, ואף על פי שעדיין לא הרג, שנאמר "וקצתה את כפה לא תחוס עינך" (דברים כה, יב).

השגת הראב"ד: הרי אלו הורגין אותו אע"פ שעדיין לא הרג שנאמר וקצתה את כפה. א"א בספרי קא דריש לה הכי.

(ח) אחד מבושיו ואחד כל דבר שיש בו סכנת נפשות, אחד האשה שאחזה את האיש ואחד האיש שאחז את האשה, ענין הכתוב שכל החושב להכות את חבירו הכייה הממיתה אותו, מצילין את הנרדף בכפו של רודף, ואם אין יכולין, מצילין אותו אף בנפשו, שנאמר "לא תחוס עינך".

(ט) הרי זו מצות לא תעשה שלא לחוס על נפש הרודף.

(רמב"ם רוצח ושמירת נפש א)

לאחר מספר הלכות שבהן הרמב"ם עוסק בדינו של גואל הדם ובאיסור לא תרצח, מדבר הרמב"ם על העמדת הנאשם לדין. בעניין זה הרמב"ם משווה בין רוצח שהרג בזדון, שמענישים אותו כשמגיעים לבית הדין, לבין רודף אחר חברו להורגו, שכל ישראל מצווים להציל אותו ברגע הרדיפה. כאן מביא הרמב"ם את דין המשנה, שרודף אחר חברו להורגו מצילים אותו אפילו במחיר נפש הרודף.

בנוסף, מחדש הרמב"ם שאפילו אם הרודף קטן ניתן להצילו, וכן אם הוזהירו אותו ורדף אחריהם – כל עוד שלא קיבל התראה מבית הדין – לפי הרמב"ם מותר להורגו או להצילו באחד מאיבריו. אם אי אפשר להציל הנרדף על ידי פגיעה באחד מאבריו, ונדרש להרוג הרודף כדי להציל – הרי הם הורגים אותו אף על פי שלא הרג עדיין. דין זה נלמד מפרשיית "וקצתה את כפה", והראב"ד מעיר שהדברים הללו הם לשון הספרי (דברים רצג).

אשר על כן, הרי שישנה מבוכה רבתי בפירוש הרמב"ם לחיוב זה: האם לאו זה נלמד לחיוב תשלומי בושת, כפי פסק הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק, או נלמד כדי לחייב הצלת הנרדף ואפילו בנפש הרודף, כשיטת הרמב"ם בהלכות רוצח?

הרש"ר הירש מציע תירוץ שממנו ניתן להשליך על יסודו של דין רודף:

נמצא שהפרשה שלנו כוללת גם דין רודף וגם דין בושת. בראש ובראשונה היא באה ללמד דין רודף, אך הואיל והכתוב נקט דוקא מקרה של "והחזיקה במבשיו" היכול לגרום גם בושת וגם סכנה, כבר למדנו מאלינו גם את דין בושת. וזה הוא אפוא פירוש "וקצתה את כפה": השולח ידו בחברו יש למנוע ממנו כל אפשרות

להוסיף ולהזיק; יש לקצוץ את כפו – פשוטו כמשמעו – במקום שנשקפת סכנה, ויש להטיל עליו פיצוי כספי במקרה שנגרמה בושת.

(רש"ר הירש דברים כה, יב ד"ה והחזיקה)

בראש ובראשונה, הפרשייה בתורה עוסקת בדין רודף משום שמדובר על הצלת האחד מיד מכהו, אך מכיוון שהאישה עשתה מעשה היכול לגרום בושת וגם סכנה, למדה התורה בנוסף גם את דין בושת. בעקבות השימוש במילה "במבושיו", נלמד דין נפרד של בושת שגם הוא נכלל בקבוצת החיובים של דין רודף. כך בעצם מתפרש "וקצותה את כפה": אדם ששולח יד בחברו יש לכך השלכות.. יש להורגו כאשר נשקפת סכנה לחיי הנרדף, ויש להטיל עליו פיצוי כספי במקרה של בושת.

אפשר היה לבוא ולהציע הסבר קיצוני מעט בדברי הרש"ר הירש, שאומר ש"לא תעמוד על דם רעך" הוא האמירה שאדם צריך לתת את כל כולו כדי להציל את רעהו. על פי הצעת הרש"ר הירש ליישוב הסתירה בשיטת הרמב"ם, הלאו "וקצותה את כפה לא תחוס עינך" אמור בעיקר לגבי ההצלה במקרה של סכנה, ודין בושת נלמד באופן מסתעף, כחלק מן ההצלה. תשלום הבושת הוא מעין חלק מהצלת הנרדף – הצלת כבודו ומניעת הרודף מביוש הנרדף. הראייה החזקה ביותר היא שהרמב"ם בספר המצוות (עשה רמז; לא תעשה רצג) למד את הלאו הזה לגבי דין רודף, ולא לגבי התשלומים, שעבורם מנה הרמב"ם מצווה נפרדת (עשה רלו) שבה כלל הרמב"ם את כל חמשת החיובים כ'דיני קנסות'.

ד. 3. מקרה בוחרן – שיטת הרמב"ם במעשה זמרי ופינחס

לאחר שהצגנו תפיסה עקרונית של הרמב"ם גם בלא תעמוד וגם בדין רודף, ננסה להעלות נקודה נוספת לעניין זה, והיא מסוגיית 'קנאים פגעים בו'.

המשנה בסנהדרין (ט, ו) מביאה שלושה מקרים שבהם מותר לאדם הקנאי לצו ה' להרוג אדם שעשה מעשה עברה. בין הדברים – המקרה של מעשה זמרי: "והבועל ארמית – קנאים פוגעים בו". המעייין בסוגייה יעלה בדעתו שההיתר לפגוע הוא היתר "דיני רגיל כמו כל דין המופיע בדיני גנבה וגזלה לדוגמה. אך, נראה להציע שמדובר בהיתר רעיוני המבטא את רמת האהבה שיש לאדם לבוראו, ובעזרתו מראה את נכונותו להפגין כלפי קיום צו ה'.

אדם שמוכן לקיים את צו ה' בכל מאודו ובכל נפשו, הוא אדם שיש בתוכו תכונה של קנאות, ולכן כאשר יש מציאות של חילול דבר ה' – הוא אינו יכול לעמוד מן הצד. כך קרה במדבר לאחר חטא בעל פעור: כאשר פינחס ראה את המעשה הנורא של זמרי, התעורר בו רגש הקנאות לדבר ה', ולכן הרג את זמרי (ראה במדבר כה, ז-ח). מכך למדה הגמרא: "כל הבועל ארמית קנאים פוגעים בו".

הרמב"ם הדגיש את עצם הבעיה:

כל הבעל גויה, בין דרך חתנות בין דרך זנות, אם בעלה בפרהסיא, והוא שיבעול לעיני עשרה מישראל או יתר, אם פגעו בו קנאין והרגוהו, הרי אלו משובחין וזריזין.

(רמב"ם איסורי ביאה יב, ד)

כלומר, הבעיה היא שהמעשה נעשה בפרהסיה. משמע שהסיבה שבעקבותיה הבעול נהרג, אין היא שהייתה בעילה אסורה, אלא שהיא בוצעה בפרהסיה. אדם ראה לנגד עיניו מראה המבטא הרס של קדושת המשפחה הישראלית, ולכן מותר להרוג אותו.

מהו יסוד ההיתר לפגוע בו? הסברה להתיר את הריגת הבעול אין היא סברה משפטית רגילה, שכן מוכח בגמרא שאם הקנאי בא לבקש היתר מבית הדין לכך "אין מורים לו לעשות כן" (פב, א). נראה שההיתר הוא היתר 'אנושי', כלומר אדם רואה לנגד עיניו מעשה אסור ופסול לכל הדעות, ומרגיש חובה להגיב לדבר הזה. אם לא הייתה דרך להתיר את ההריגה, היה הקנאי הורג גם ללא היתר, ודינו היה מיתה. בהתאם, אומר הר"ן (פב, ב ד"ה מאי טעמא) שהטעם להתיר הוא "לעשות בו נקמה", ואין זה דבר שכלול במחויבי מיתות בית דין.

אם נרצה לדבר בשפה הלכתית יותר, אולי יועילו לנו דברי הרא"ש (ט, ד) שסבר שבמעשה זמרי ההיתר להרוג הוא רשות, ולכן אם פינחס לא היה מציל, הוא לא היה עובר בלאו "לא תחוס עינך עליו" (דברים כה, יב), שעניינו הוא איסור לחוס על המחויב מיתה. כעת מובן שהריגת בעול ארמית היא חיוב 'רוחני', הנובע מהרצון של האדם להיות נאמן לצו ה', ולא חיוב משפטי רגיל המוטל עליו. ההיתר הוא היתר לקנאים להרוג את בעול הארמית, אך לחוטא עצמו אין מעמד של מחויב מיתה שהתורה הגדירה כדי שיוכל להיהרג. לכן, חיוב ההריגה לזמרי הוא רק מדין "כל הבעול ארמית – קנאים פוגעים בו", ולא מדין רודף אחר עברה, שמגדיר אותו כמחויב מיתה.

ה. סיכום

במאמר זה עסקנו בהבנת שיטתו של הרמב"ם בשתי סוגיות: לא תעמוד על דם רעך ורודף. בתחילת המאמר עסקנו בנקודות המרכזיות העולות מפשט הפסוקים ומלימוד הסוגיות. לאחר מכן עסקנו בשיטת הרמב"ם, והראנו שהקו הכללי העולה משיטת הרמב"ם הוא החובה להירתם למען החבר בשעת צרה. ניתן לחלק ולומר שיש שני סוגי חובה: חובה משפטית, כמו ב"לא תעמוד על דם רעך" וב'רודף', וישנה חובה נוספת שהיא חובה מצד נאמנות לצו ה', כמו במעשה זמרי.